

גיש עמית

“הספרייה היהודית הגדולה בעולם”: ספרי קרבנות השואה וחלוקתם מחדש לאחר מלחמת העולם השנייה

ואם לא עלה בידינו להציל את הנפש, נשתדל נא לפחות להציל את שארית ירושתם הרוחנית (יהודה לייב מאגנס)¹
אני, יהודי גלותי, הרבה יותר איטלקי מאשר יהודי, מעדיף שמרכז הכובד של היהדות יישאר מחוץ לישראל... התרבות היהודית עצמה, ובעיקר זו האשכנזית, יש בה חיות רבה יותר במקומות אחרים... (פרימו לוי)²

הקדמה

עם עליית הנאצים לשלטון, ב־30 בינואר 1933, נשטפה גרמניה בפעילות נגד סופרים, ספרים, מוציאים לאור וחנויות ספרים. הפעילויות כללו מעצר וכליאה של סופרים, החרמה שיטתית של ספרות מרקסיסטית, הכחדה של ספרות פורנוגרפית וביזת ספרים מחנויות בבעלות יהודים.³ באפריל 1933 נחקק החוק לשיקום שירות המדינה המקצועי, שהביא בין השאר לפיטוריהם של מרצים באוניברסיטאות; בתוך כמה חודשים טוהרה האקדמיה, אנשי רוח רבים גורשו למחנות ומאחרים נשללו זכויותיהם האזרחיות, ספרים הוחרמו או שוכתבו, ובמשרדי הרייך שקדו על הכנת רשימות שחורות של יצירות מוזיקליות, ספרים וסופרים. בין 10 במאי ל־21 ביוני 1933 נשרפו ספרים בשלושים אוניברסיטאות בגרמניה, ב־1935 סולקו יהודים מלשכת הסופרים, ומ־1937 ואילך הורשו מוציאים לאור יהודים לסחור רק בספרות יהודית ולמכור את מרכולתם רק לקהל קוראים יהודי.

- 1 יהודה לייב מאגנס (יולי 1945), הארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל (להלן: אמתעי), P3/2056.
- 2 פרימו לוי, שיחות וראיונות 1963-1987 (ערך מרקו בלפוליטי), תרגם יצחק גרטי, תל-אביב וירושלים: עם עובד ויד ושם (1997 [2007]), עמ' 282.
- 3 דב שידורסקי, גווילים נשרפים ואותיות פורחות: לתולדותיהם של אוספי ספרים וספריות בארץ ישראל וניסיונות להצלת שרידיהם לאחר השואה, ירושלים: מאגנס (2008), עמ' 151.
Leonard E. Hill, "The Nazi Attack on Un-German Literature 1933-1945", in: Jonathan Rose (ed.), *The Holocaust and the Book*, Amherst and Boston: University of Massachusetts Press (2001), pp. 12-13.

בראשית מלחמת העולם השנייה הוקמו כמה רשויות נאציות שהיו אמונות על ביזת אוצרות התרבות של אירופה. המרכזיות שבהן היו המשרד הראשי לביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt) בראשותו של היינריך הימלר, ועוצבת המטה של אלפרד רוזנברג (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg). שתי הרשויות שדדו ספריות ויצירות אמנות של יהודים בשטחים שנחרבו: הימלר הוביל את מבצעי הביזה בפולין ובארצות הבלטיות, והתמקד בממצאים ארכיאולוגיים, במטרה לבסס את שורשיו הפרה-היסטוריים של הגזע הארי, ואילו יחידתו של רוזנברג שדדה ספריות מפריז ואמסטרדם במערב ועד קייב במזרח, מריגה בצפון ועד סלוניקי שבדרום.⁵ בינואר 1940 הורה הימלר לרוזנברג לאסוף ספרים למען אוניברסיטה נאצית. שתוקם לאחר המלחמה ותעסוק, בין השאר, בלימוד הבעיה היהודית. מטרת השוד, כפי שהוגדרה בצו של הפיהרר, הייתה "להגן על רכוש תרבותי חסר בעלים של יהודים".⁶ רוזנברג הסתייע בהוראה זו כבסיס לתביעותיו ולפעולותיו, וכצעד נוסף בדרך להגשמת תכניתו בנוגע ל"לימודים יהודיים ללא יהודים";⁷ צוותים שמנו 20-25 איש, לבושים במדים מיוחדים, הצטרפו לכוחות הלוחמים במטרה לאסוף את נכסי התרבות.⁸ יחידות ביורוקרטיות אלה, שנאבקו על השליטה באוספים יהודיים ועל הזכות להקים ספריות ומוזיאונים אנטי-יהודיים, קיבלו לידיהן חלק ניכר מהספרים, כתבי היד והאינקובולים שנבזזו על ידי הגרמנים. הפתרון הסופי של הבעיה היהודית היה כרוך בהכחדתם הפיזית של היהודים, אך גם בהחרמה וביזה של אוצרות הרוח שהיו בבעלותם. כפי שציינה חנה ארנדט, תודות ל"שיגעון המזור" הזה של הנאצים, ניצלו אוצרות תרבות רבים וחשובים של יהדות אירופה.⁹

5 Michael J Kurtz, *America and the Return of Nazi Contraband*, New York, NY: Cambridge University Press (2006), p. 22; Sem C. Sutter, "The Lost Jewish Libraries of Vilna and the Frankfurt Institute ZUR Erforschung der Judenfrage", in: James Raven (ed.), *Lost Libraries: The Destruction of Great Book Collections since Antiquity*, New York: Palgrave Mcmillan (2004), p. 220

6 Leni Yahil, "Einsatzstab Rosenberg", in: Isreal Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust*, New York: Mcmillan Publishing House (1990), vol. 2, p. 439

7 Sutter, "The Lost Jewish Libraries" עמ' 222.

8 Hill, "The Nazi Attack" (2001). לצד גופים אלה פעלו שלוש רשויות נוספות: "הוועדה המיוחדת של לינץ", ששמה לה למטרה להפוך את העיר האוסטרית הפרובינציאלית לבירת האמנות של אירופה. ראו שלומית שטיינברג, "הדרך לאיחוי השברים: ביזת אוצרות התרבות במלחמת העולם השנייה והשתבתם לבעליהם", פיקדון: יצירות אמנות שנגזלו בזמן השואה והופקדו למשמרת במוזיאון ישראל (קטלוג תערוכה), ירושלים: הוצאת מוזיאון ישראל (2008), עמ' 8; "צוות המבצע המיוחד" של מפקד הס"ס אברהרד פון קוינסברג (Künssberg), שבשנים 1941-1943 בזז את אוצרות התרבות של ברית המועצות; ויחידות צבא, שפעלו בעיקר כסוכנות השמדה והכחדה של ספריות ואוספים.

9 חנה ארנדט, אייכמן בירושלים, דו"ח על הבנאליות של הרוע, תל-אביב: בבל [1963] 2000, עמ' 46.

בחורף 1945-1946 הקימו שלטונות הצבא האמריקניים מחסני ענק בכמה מערי גרמניה; באופנבך הסמוכה לפרנקפורט על נהר מיין נשמרו בעיקר ספרים, ארכיונים וכתבי יד. בסוף המלחמה היו במחסנים בעיר כמיליון ספרים, לצד מגילות, ספרי תורה וחפצי קודש. חלק ניכר מהרכוש התרבותי לא היה שייך ליהודים, כי אם למוזיאונים אירופיים, לכנסיות ולקומוניסטים. עם זאת, חלוקתו של הרכוש היהודי הציבה בפני מוסדותיהן של המדינות המנצחות את הבעיות החמורות ביותר, והעלתה אל פני השטח מתחים ומחלוקות בעולם היהודי, בתוך שדה מאבקים שנסבו על העבר היהודי, זיכרון הקרבנות והקשר בין חורבן יהדות אירופה לציונות ולייסודה של מדינת ישראל. המאמר הנוכחי מתחקה אחר המאבקים הללו, ואחר שלוש ההשקפות המרכזיות שהובעו בהם – הציונות המדינית והטריטוריאלית, הציונות הרוחנית מבית מדרשו של אחד העם, ויהדות הגולה. אבקש לעקוב אחר הרגע ההיסטורי שבו נאבקו אפשרויות ועמדות זו בזו, בלי לדעת ידה של מי מהן תהא על העליונה; לבחון את העמדות והאינטרסים שהיו מעורבים באירועים, ולמקם את פרשת חלוקתם של נכסי הרוח היהודיים לאחר השואה בתוך הקשר של מאבק תרבותי ופוליטי על הזיכרון היהודי, על שפתו, על הנושאים אותו ועל השליטה בו.

השבה של נכסי תרבות לאחר מלחמת העולם השנייה

בינואר 1946 כתב רוברט וולטש, שליח עיתון "הארץ" לגרמניה, כי באופנבך נמצאת הספרייה היהודית הגדולה בעולם; 80 פקידים גרמנים, חרוצים בעבודתם ומדברים אנגלית כדי להניח את דעתם של הממונים עליהם, עסקו בסידור הספרים באצטבאות גדולות. וולטש העריך שיידרשו שנים רבות עד שיושלם מיון החומר, והציע לשלוח לגרמניה מומחים מטעמה של הספרייה הלאומית בירושלים. "אבסורדי הדבר", הוסיף, "שעוד כה היה תפקיד זה מסור בידי פקידים גרמניים-אריים, שאין להם מושג מן הספרות היהודית".¹⁰ וולטש הדגיש שחלוקת נכסי הרוח אינה רק בעיה משפטית, אלא בראש ובראשונה סוגיה פוליטית; הוא דחק במוסדות התנועה הציונית "להעמיד את דעת הקהל בעולם על כך, שארץ ישראל היא מרכז הרוח של עם ישראל, ומן הראוי שלשם יובאו אוצרות תרבות שנגולו מיהודי אירופה...".¹¹ בשנים שלאחר המלחמה הייתה מדיניות ההשבה של רכוש תרבותי יהודי נושא לדיונים ומחלוקות בין שלושה גורמים: הארגונים היהודיים בארצות הברית ובפלסטינה/ארץ ישראל, הממשל האמריקני ושרידי קהילות יהודיות באירופה. כל הגופים והארגונים חלקו מטרה משותפת, הואיל ועוד קודם שהיה אפשר לבוא בתביעות לקבלת חוקה על הרכוש, היה נחוץ ליצור מסגרת משפטית ולהביא לשינוי בחוק הבין-לאומי, שעל-פיו רק מדינות יכולות לתבוע השבת רכוש.¹² עם זאת, לכל אחד מן הארגונים היו אינטרסים מיוחדים לו, וכל אחד מהם אחז בהשקפה משלו באשר לגורלם של נכסי התרבות. ההשקפות הללו

10 רוברט וואלטש, "הספרייה היהודית הגדולה בעולם", הארץ (1946.4.1).

11 שם.

12 Natan Sznaider, *Jewish Memory and the Cosmopolitan Order*, Cambridge, UK: Polity Press (2011), pp. 48-53.

לא היו בהכרח תולדה של קווי מתאר גיאוגרפיים וטריטוריאליים; בראש וראשונה, כפי שציין וולטש, הן היו תוצר של עמדות פוליטיות ואידיאולוגיות.

מנקודת ראותה של הציונות המדינית והטריטוריאלית, הידוש החיים היהודיים באירופה לא התיישב כלל עם המסקנה ההיסטורית הנגזרת מחורבנה של יהדות זו.¹³ לדידה, העברתם של נכסי הרוח היהודיים לירושלים הייתה חלק מן הדרישה לשמש נציגות הבלעדית של העם היהודי, ולפיכך חלקה הרבה מן המשותף עם מאמציה של התנועה הציונית לרתום את הפליטים והניצולים במחנות העקורים באירופה למטרותיה, תוך שהיא נאבקת הן בארגוני סיוע בין-לאומיים הן בנטייתם של רבים מן הפליטים לשוב לארצות מוצאם או להגר למדינות זרות, בראש ובראשונה לארצות הברית.¹ כבר ב־1939, ימים ספורים לאחר פרוץ המלחמה, החלה הסוכנות היהודית בלונדון לתכנן את התביעה היהודית לשילומים מגרמניה. הסוכנות ראתה בתכנית אמצעי לקידום מטרותיה הפוליטיות; על רקע המאבקים בין ארגונים ציוניים ולא-ציוניים בשנות השלושים, תמכה הסוכנות בכל אמצעי שהיה בו כדי לקדם את התפיסה הציונית של הלאומיות בפלסטינה/א"י.¹⁵ ב־1944 ניסחה הסוכנות היהודית את דרישתה לשמש נציגות הרשמית היחידה של העם היהודי, ובספטמבר 1945 תבע יושב ראש הסוכנות, חיים ויצמן, ממנהיגי בעלות הברית להפקיד את הפיצויים, הנכסים והרכוש שנותרו בלא בעלים או יורשים, ובהם נכסי תרבות, בידי הסוכנות לצורך שיקומם של היהודים בארץ ישראל.¹⁶ כפי שציין תום שגב בהתייחסו להקמתה של קריית הנצחה לקרבנות השואה, המאמצים הללו היו ביטוי מובהק לנטייתה של התנועה הציונית להדחיק את השואה מההווה אל העבר, עם מבט אל העתיד: בזמן שהחלו לדון בדרכים לקבלת פיצויים וחוקה על הרכוש, חלק מקרבנות השואה עדיין היו בחיים.¹⁷

מנגד, ארגונים יהודיים באירופה ובארצות הברית – ובהם "בני ברית" העולמי, ועד יהודי אמריקה (AJC), הארגון הלא-ציוני המוביל בארצות הברית, והג'וינט, שלמרות התהפוכות שחוללה המלחמה, דבק בתפקידו כארגון צדקה הפועל לשיקומם של היהודים בארצות הולדתם או בארצות המאמצות, והוסיף להסתייג מן הלאומיות היהודית ומרעיון המדינה היהודית¹⁸ – דחו את ניסיונותיה של מדינת ישראל לייחס לעצמה דימוי של מדינת כל היהודים. הם התנגדו לכך שמדינת ישראל תתבע פיצויים בשם כלל קרבנות הנאצים,¹⁹ והסתייגו מן ההנחה שלפיה מקומם

13 נעימה ברזל, "חיים יהודיים בגרמניה – הסוכנות היהודית ומדינת ישראל מול התחדשות החיים היהודיים בגרמניה 3591-5491", יהדות זמננו 8 (תשנ"ג) 99, עמ' 99.

1 יוסף גרודווינסקי, חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים 1951-1954, ישראל: הד ארצי (1998).

15 רונלד צוויג, "השילומים מגרמניה ויחסי ישראל – התפוצות", הציונות יד (1989) 231, עמ' 232.

16 פליקס אליעזר שנער, בעול כורח ורגשות בשליחות המדינה, ירושלים ותל-אביב: שוקן (תשכ"ז), עמ' 13-14.

17 תום שגב, 1948 – הישראלים הראשונים, ירושלים: דומינו (1984), עמ' 92.

18 עדית זוטל, זהבם של היהודים: ההגירה היהודית המחתרנית לארץ-ישראל, 1945-1948, תל-אביב: עם עובד (1996), עמ' 372-374.

19 בשנים הבאות נעשו גם ניסיונות לקשור בין השילומים והפיצויים שיינתנו ליהודים לבין הפיצויים שיוענקו לפליטים הפלסטינים ממלחמת 1948. במרץ 1951, בנאום שנשא בפני הפרלמנט הגרמני, דחה קנצלר גרמניה קונרד אדנאואר את הניסיונות לקשור בין שני הנושאים: מדובר, אמר, בשתי בעיות שונות, ולממשלה הפדרלית

של נכסי רוח יהודיים בירושלים: בשלהי 1945 הצייע ועד יהודי אמריקה לבעלות הברית לחלק את הנכסים לקהילות יהודיות בעולם; כארגון לא ציוני שאף הוועד למנוע שימוש חד-צדדי בנכסים לצורך בניית חיים יהודיים בפלסטינה. בתוך כך, קהילות יהודיות באירופה גילו דאגה עמוקה לגורלם של הספרים וחפצי הקודש. מנהיגיהן היו מוטרדים מכוונותיהם של ארגונים יהודיים בין-לאומיים, וחשדו כי ברצונם לגזול מהקהילות את נכסי הרוח בלי לספק את התמיכה הנחוצה לשיקומן.²⁰ שרידי קהילות יהודיות בגרמניה התנגדו להעברת ספרים וחפצי קודש אל מעבר לים, אף שרבים מאנשיהן התגוררו לאחר המלחמה במדינות שהיו אמורות לקבל לידיהן את הרכוש,²¹ ומלומדים גרמנים שאינם יהודים לא ששו לוותר על כתבי-יד יהודיים בעלי ערך: דויד אנתוני, הביוגרף של זלמן שוקן – איל ההון, המוציא לאור של "הארץ" ופטרונו של ש"י עגנון וגרשם שלום – תיאר את מאמציו של שוקן, בשנות החמישים, לשכנע את מנהל הספרייה הלאומית בבוואריה למכור לו מהדורה יקרת ערך של תלמוד מימי הביניים. מנהל הספרייה דחה את בקשתו; ריח של חשיבה נאצית, אמר לו, נודף מהרעיון שמקומם של ספרים יהודיים הוא בירושלים, ולא בגרמניה.²²

אך הייתה השקפה נוספת, שנועד לה תפקיד מרכזי בפרשת חלוקתם של נכסי הרוח היהודיים לאחר השואה: הציונות הרוחנית מבית מדרשו של אחד העם. ב־1935 כתב שמואל הוגו ברגמן, המנהל היוצא של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (להלן: הספרייה הלאומית), ולימים אחד ממעצבי הדיסציפלינה הפילוסופית באקדמיה הישראלית, על הצורך להציל את נכסי התרבות של יהודי גרמניה: "ייסוד האוניברסיטה העברית בתרפ"ה קדם בשמונה שנים לאסון היהדות הגרמנית בשנת 1933 בבחינת רפואה הקודמת למכה. כשקרה האסון בגרמניה הייתה האוניברסיטה מוכנה לקבל חלק גדול של המלומדים והתלמידים... היהדות הגרמנית המעונה והסובלת עזרה בשנים האחרונות במידה שלא פיללנו להתפתחות בית הספרים. רבבות ספרים ניתנו עלידי יהודי גרמניה".²³ דבריו של ברגמן היו לא רק עדות למחויבות מוסרית עמוקה בימים של פורענות מתרגשת והפגנה של סולידריות עם יהדות גרמניה, אלא גם ביטוי להשקפותיהם של רבים מבני הדור הראשון באוניברסיטה העברית. האוניברסיטה, שנוסדה ב־1925, הייתה סמל לתחייה לאומית-יהודית ומוסד שנועד לקדם את האינטרסים של היישוב היהודי בפלסטינה/ארץ-ישראל.²⁴ ואולם בו בזמן היו האוניברסיטה והספרייה הלאומית שבחסותה מעוזם של רבים ממבקריה

אין לא הוכות ולא האפשרות לקבוע עמדה בסוגיית פליטי ארץ ישראל הערבים (נאום קנצלר גרמניה בבון [3591.5.4], גנון המדינה (להלן: ג"מ), ג-7655/21).

20 Michael J. Kurtz, "Resolving a Dilemma: The Inheritance of Jewish Property", *Cardozo Law Review* 20, 2 (1998), pp. 625-655.

21 Lynn J. Nicholas, *The Rape of Europe: The Fate of Treasures in the Third Reich and the Second World War*, New York: Alfred A. Knopf (1994), p. 434.

22 דויד אנטוני, ספר המעשים: חיי זלמן שוקן, תרגם אריה חשביה, תל-אביב: שוקן [3002] (6002), עמ' 983.

23 שמואל הוגו ברגמן, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בשנות תרפ"ה-תרצ"ה, ירושלים (תרצ"ה), עמ' 23.

24 ישראל קולת, "האוניברסיטה העברית: בין אוניברסיטה יהודית לאוניברסיטה ארץ-ישראלית", מדעי היהדות 53 (תשנ"ה) 74.

העקיבים ביותר של הציונות המדינית, והם עוצבו ברוח השקפותיו של אחד העם בדבר הקמתו של מרכז רוחני בארץ ישראל, "סדנה למופת, שתחושל בה מחדש תחיית העם היהודי, מרכז שיקרין, בכוח הדוגמה וההדרכה, השפעה חדשה ומבריא על כל האומה".²⁵ ברוח השקפותיהם הביקורתיות והאופוזיציוניות של ראשי האוניברסיטה ורבים ממלומדיה, נועדה הספרייה הלאומית לאצור בין כתליה את ההיסטוריות המגוונות של היהודים בגולה, לטפח את קשרי המדע והתרבות בין היהודים, ציונים ולא-ציונים כאחד, ולתפקד כ"אוניברסיטת פזורה", המגלמת את הזיקה בין הארץ לגולה.²⁶

ועדת "אוצרות הגולה": צעדים ראשונים

מיד בתום המלחמה ייסדה האוניברסיטה העברית בירושלים את ועדת "אוצרות הגולה", שנועדה לקדם את תביעת האוניברסיטה והספרייה הלאומית לשמש המוסד הרשמי הקולט נכסי תרבות שניצלו. עם חברי הוועדה נמנו גרשם שלום (1897-1982), שמואל הוגו ברגמן (1883-1975), מרטין בובר (1878-1965), בן ציון דינור (1884-1973), גוטהולד וייל (1882-1960) ויהודה לייב מאגנס (1877-1948). בראש הוועדה עמד רקטור האוניברסיטה, ליאון אריה מאיר (-1959), ואחריו מיכאל פקטה (1886-1957). עם פרישתו של פקטה מונה לתפקיד שלמה שונמי (1897-1984), מבכירי ספרני הספרייה הלאומית. שלושה מחברי הוועדה (שלום, ברגמן ומאגנס) היו חברים לשעבר באגודת "ברית שלום", שחרתה על דגלה הקמה של משטר דו-לאומי בארץ על בסיס שוויון זכויות פוליטי בין יהודים לערבים ומתן אוטונומיה לשניהם, ולו גם במחיר הנצחת היותו של היישוב היהודי מיעוט בארץ; בובר נמנה עם אוהדי "ברית שלום", אף שלא היה חבר מחבריה. רעיונותיה של האגודה, שאימצה את חזון אחד העם להגשמת רעיון המרכז הרוחני במסגרת המנדט הבריטי בעל המחויבות הכפולה, ליהודים ולערבים כאחד, ואשר התנגדה נמרצות להישענותה של התנועה הציונית על האימפריאליזם הבריטי, נדחו בתקיפות על ידי הממסד הציוני, הן מימין הן משמאל, וסופם שהובסו על-ידי הציונות של תנועת העבודה.²⁷

במאי 1945 התכנסה ועדת "אוצרות הגולה" לאחת משיבותיה הראשונות. "ענין הבעלות הוא מסובך", אמר פרופ' שמחה אסף בפתח הישיבה: "השלטונות שבכל מדינה עלולים לשים מכשולים בדרכנו. יכולה להתעורר הטענה ששארית הקהילות הן היורשות. למעשה תהא זו אמתלא בלבד".²⁸ גרשם שלום התבטא באורה מפורש אף יותר:

25 מצוטט אצל דוד ויטל, המהפכה הציונית (כרך ב: שנות העיצוב), תרגם ברוך מורן, תל-אביב: עם עובד והספרייה הציונית (1982), עמ' 153.

26 אורי כהן, ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה, תל-אביב: המכון לחקר הציונות וישראל ועם עובד (2006), עמ' 112-135.

27 חגית לבסקי, "יחידת חותמה של ברית שלום על הפולמוס הציוני בזמנה ולאחר זמנה", הציונות (מאסף) יט (1995) 167, עמ' 167.

28 אמתע"י, P3/2057.

מן הצד הפורמאלי יהיו בודאי סבוכים, אבל עלינו לגשת לענין גישה ריאליסטית. לא לדרוש ספריות הנמצאות בידי הרוסים, שלא נשיג אותן. תהיינה בודאי תביעות מצד קהילות, שיהיה בהן משום אמצעי לנגח בנו... האוניברסיטה צריכה להופיע כבעלת פקדון. יש להרכיב משלחת שתצא למינכן ולפרנקפורט; בשני המקומות האלה נמצאים אוצרות של ספרים שדודים. אם ב"כ האוניברסיטה לא יופיע בהקדם יחליטו בלעדינו...²⁹

כציונים האמינו חברי ועדת "אוצרות הגולה" שמרכזה העתידי של היהדות נמצא בארץ ישראל, וסברו כי מקומם של נכסי התרבות הוא בירושלים; משימתם הייתה לשכנע בכך את שלטונות הכיבוש ולמנוע את העברתם של הנכסים לידי קהילות יהודיות באירופה. השואה הטביעה בהם חותם עמוק של פסימיות באשר לאפשרות קיומם של חיים יהודיים בגולה, וקירבה אחדים מהם – בראש ובראשונה את שלום – לציונות ההגמונית. הם הטילו ספק בזכותם של שרידי הקהילות היהודיות לקבל לידיהם את נכסי התרבות, וחששו שהספרים יתגלגלו לידי סוחרים פרטיים או ימצאו את דרכם לשוק השחור. ביולי 1945, למשל, כתב אברהם יערי למאגנס: "הגרמנים שדדו את הספריות היהודיות הגדולות, כגון ספריות יהודיות ברומא ובפירנצה, אבל לא הספיקו לעשות כן בעירות הקטנות... מכיוון שאין להניח שהקהילות הללו תיבנינה מחדש, ועל כל פנים לא ברוב מנין, במידה שיצטרכו לספרים רבים, מן הראוי להציל לפחות את שארית ספריהן ולהעבירן לבית הספרים בירושלים".³⁰ זה היה, חשוב להדגיש, גם שיח של אשמה והכאה על חטא, שהאציל על ספרים וכתבי יד הילה של שרידים מקודשים ויצר משוואה קודרת, אם גם הפוכה, בינם לבין יהודי אירופה, תוך הפיכתם של נכסי התרבות למטונימיים לאנשים שייצרו אותם, או שבבעלותם היו לפנים; כך למשל, ביולי 1945 כתב יערי, באותה עת שליח הספרייה הלאומית לאירופה, למאגנס, כי "כל מאמצנו מכוונים להציל לפחות את שרידי ההיסטוריה במקום שלא הצלחנו להציל את נושאי ההיסטוריה".³¹ ימים ספורים לאחר מכן הפציר מאגנס ביעקב ליפשיץ, הרב הצבאי של הבריגדה העברית, שבאותה עת עשה עם חייליו בגרמניה: "ואתה וחייליך שזכיתם להיות בין הראשונים הדורכים על אדמת הצר... תהיינה-נא עיניכם פקוחות גם להצלת שרידי נכסי תרבותנו... ואם לא עלה בידינו להציל את הנפש, נשתדל נא לפחות להציל את שארית ירושתם הרוחנית".³²

בנובמבר 1945 דיווח מאגנס על תחושתו, שהגורמים הרשמיים בארצות הברית ובאירופה מגלים אהדה להצעות הספרייה הלאומית, אבל אינם מוכנים לפעול עד שיימצא קו פעולה משותף של ארבע המעצמות. "כנראה שראשית כל רוצים לחפש את הבעלים של האוצרות האלה ואח"כ

29 ש.ם.

30 ש.ם, P3/2056.

31 ש.ם, P3/2056.

32 ש.ם.

ידונו מה לעשות במה שישאר", אמר.³³ מאגנס הוסיף כי גם באמריקה ובאנגליה נוסדו ועדים להצלת אוצרות התרבות; "המעוניינים מרובים ואולי הם משמשים גורמים שליליים לגבינו".³⁴ פרופ' גוטהולד וייל הציע שלא להסתפק בתביעת חוקה על ספרים וכתבי יד שנלקחו מיהודים, אלא לדרוש גם פיצויים מספריות ואוספים גרמניים למשעי. הוא נקב במספר של 50,000 ספרים, ופרופ' אסף הצטרף לדרישתו: "זוהי ההזדמנות האחרונה שיש לנו לייסד בירושלים מרכז למחקר ממש. זוהי ההזדמנות האחרונה והמוצדקת".³⁵

בפברואר 1946 התכנסה הוועדה המשפטית שעליה ועדת "אוצרות הגולה" כדי לנסח את הבסיס המשפטי לעבודתה. המשפט הבין-לאומי, קבעה הוועדה, מתיר לכובש לקחת לעצמו רכוש של מדינה שנכבשה במלחמה, ואולם עקרונות החוק והצדק הטבעי מתקוממים נגד זכות ירושה זו, "שעליה כבר טען הנביא: הרצחת וגם ירשת".³⁶ הוועדה הטעימה כי נכסי תרבות פרטיים צריכים להיות מושבים לבעלים או ליורשיהם, ככל שהדבר ניתן. מנגד, רכוש פרטי של קרבנות שלא הותירו אחריהם יורשים, וכן רכושם של מוסדות, קהילות ואגודות, צריך להימסר לידי העם היהודי, שכן המלחמה שאסרה גרמניה על היהודים הייתה מכוונת נגד העם היהודי כולו, לרבות קיומו הפיזי ומורשתו הרוחנית:

כלל גדול הוא בדיני ירושה בכל העולם הנאור, שיש לשמור ככל האפשר על רצונו ועל כוונותיו של המוריש, ויהיה זה בודאי משום מילוי משאלתם ומשאת נפשם של המורשים, בעלי הרכוש התרבותי, אשר נפלו קרבן לרדיפות עמם, שאוצרות התרבות היהודיים... יופקעו מידי מעניהם-מרצחיהם ויוחזרו לעמם הנרדף למורשת ולזכר עולם...³⁷

מיד אחר כך נפנתה הוועדה לעמוד על הויקה, ההכרחית להשקפתה, בין העם היהודי למפעל הלאומי-ציוני בארץ ישראל: "לעם היהודי הקם לתחיה בארץ אבות ישנה הויקה הרוחנית החיונית המיוחדת לאוצרות תרבות... במרכזי הלאומי והרוחני בארץ-ישראל".³⁸ בחלקו השני של התזכיר הובאו נימוקים להפקדת נכסי התרבות בידי האוניברסיטה העברית: האוניברסיטה העברית בירושלים, נטען, היא האוניברסיטה היהודית הראשונה בעולם,³⁹ ובית הספרים שלה הוא הספרייה הלאומית של עם ישראל; הספרייה הלאומית מצוידת במכשירים ובמנגנון הדרושים לשם מילוי

33 שם, P3/2057.

34 שם.

35 שם.

36 שם.

37 הספרייה הלאומית בירושלים, מחלקת כתבי יד וארכיונים (להלן: ס"ל), 793/288.

38 שם.

39 זה היה נוסח מתוקן: תחילה נאמר כי זוהי האוניברסיטה היהודית היחידה בעולם, ואולם סנטור הזכיר לחברי הוועדה כי גם בסיניסטי, ארצות הברית, ישנה אוניברסיטה יהודית.

תפקיד הנאמנות על אוצרות התרבות; האוניברסיטה והספרייה קלטו בשנות הרדיפות באירופה מספר ניכר של אנשי מדע, מלומדים וחוקרים יהודים, ורבים מבני הקהילות ששרדו את החורבן ועלו ארצה, עתידים להשתמש שוב באוצרות התרבות שהיו שייכים לפנים לקהילות ולמוסדות הגולה. "אין איפוא מקום ומוסד בעולם היהודי", סיכמה הוועדה, "שהוא זכאי, מבחינה תרבותית, מוסרית ואנושית, להתמנות כנאמן על העזבון התרבותי של גולת ישראל החרבה כבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על הר הצופים בירושלים".⁴⁰

ואולם לוועדה לא היה מעמד חוקי והיא לא ייצגה מדינה; הואיל והמשפט הבין-לאומי לא הכיר באפשרות להשיב נכסים לישות שאינה מדינת-לאום,¹ חלוקתם של נכסי הרוח נותרה תלויה במדיניותן של הממשלות המעורבות. האוניברסיטה העברית אף הוזהרה שלא להתערב בפומבי; תביעות רשמיות או נציגים שופיעו בשעה הזאת מפלסטינה, כתב במרץ 1946 פרופ' קופל פינסון (Pinson) מהקונגרס היהודי העולמי למאגנס, "ארץ שממנה לא הגיע אף לא חלק מן האוסף באופןך ואשר לרוע המזל אינה מוכרת כבעלת מעמד חוקי באשר להשבה של הספרים, רק תעודד ותדרבן תביעות רוסיות מקבילות".⁴² בינואר 1946 ביקש דוד סנטור, אדמיניסטרטור האוניברסיטה, את עזרתו של משה שרת, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית: לדינו, הדגיש, אין זאת בעיה אוניברסיטאית גרידא, או בעיית הספרייה הלאומית בלבד, כי אם "שאלה לאומית כללית בשביל הישוב היהודי בארץ ישראל",⁴³ ואילו שלום, ממקום שליחותו באירופה, כתב ביולי 1946 להנהלת האוניברסיטה כי השעה דוחקת: "אם לא נופיע בקביעות במקום שבו יחליטו את ההחלטות המכריעות, סכנה היא שנאבד הרבה, או שיעבירו אלינו את הדברים רק כאשר לא ימצא איש שיהיה מעוניין בהם...". גם מאגנס הכיר בכך: "אנו מקווים שגם הם [המוסדות היהודיים בעולם] יבינו שארץ ישראל העומדת לקלוט את שארית הגולה צריכה גם לקבל את אוצרות הרוח של הגולה לטובת הישוב בארץ ההולך וגדל ולטובת העם העברי כולו".⁴⁵

מאגנס, נשיא האוניברסיטה העברית מ-1935 ועד יום מותו, היה פציפיסט מושבע, אנטי-אימפריאליסט ואוהד של המהפכה הקומוניסטית, אשר ראה בעצמו ציוני אמיתי, המחויב כליל להתחדשות רוחנית של היהדות, לכינון חברת מופת בארץ וליצירת האדם היהודי החדש.⁴⁶ ב-12 באפריל 1948, חודשים ספורים לפני מותו, כתב ביומנו: "כבר יותר מדור אני מטיף לשלום, פיוס

40 ס"ל, 793/288.

1 Janette Greenfield, *The Return of Cultural Treasures*, Cambridge: Cambridge University Press (2007), pp.230-254.

42 אמתע"י, P3.2059.

43 ס"ל, 793/289.

שם.

45 שם.

46 חווה בן ישראל, "י"ל מאגנס ו'ברית שלום'", בתוך: עדי גורדון (עורך), 'ברית שלום' והצינונות הדר-לאומיות: 'השאלה הערבית' כשאלה יהודית, ירושלים: כרמל, מרכז מינרבה להיסטוריה גרמנית והאוניברסיטה העברית

בירושלים (2008, 110 עמ' 11).

והבנה. איך אני יכול שלא להתייצב בפני העולם ולהגיד: 'חברים, עצרו את שפיכות הדמים, הבנה היא אפשרית'...⁴⁷ כעבור ימים ספורים, והוא כבן שבעים וחולה מאוד, נסע לארצות הברית כדי לשכנע את הממשל האמריקני שלא להכיר במדינת ישראל כשתקום, ולתמוך, תחת זאת, במשטר נאמנות בחסות האו"ם. "מדינה", אמר בכינוס בניו-יורק, "ניתן להשיג רק באמצעות מלחמה, ומלחמה לא בונה שום דבר... אנחנו יכולים לקחת את חיפה, טבריה, יפו ועוד הרבה נקודות בארץ, אבל נהיה כמו הגרמנים - בסוף נפסיד את המלחמה".⁴⁸ מאמציו לקבלת חוקה על נכסי התרבות היהודיים מאירופה נעשו בימים של תמורות פוליטיות מרחיקות לכת באוניברסיטה העברית: בשנות הארבעים, וביתר שאת לאחר הקמת מדינת ישראל, נתבעה האוניברסיטה העברית להתגייס "למטרות הממלכתיות" ולהתנער מן התפיסות האידאולוגיות והפוליטיות שרווחו בה עד אז; האוטונומיה המוסדית, שממנה נהנתה בעשורים הקודמים, נפגעה מאוד, והיא קיבלה בהדרגה את מרותה האינסטרומנטלית והאידאולוגית של הממשלה, והולאמה, הלכה למעשה, על-ידי דוד בן גוריון.⁴⁹ דבקותו הבלתי נלאית של מאגנס בהשקפותיו הישנות, בעצם הימים שבהם הובסו תבוסה חסרת תקנה, עשויה להבהיר את תמיכתו הנלהבת, כמו גם את תמיכת רבים מעמיתיו, בהפקדתם של נכסי התרבות היהודיים מאירופה בירושלים; בכנסה את אוצרות הרוח של היהודים, את עברם ואת תרבויותיהם הנבדלות, הייתה הספרייה הלאומית אופוזיציה ביקורתית לציונות ההגמונית, בבחינת מחסה ומקלט להיסטוריות מושכחות ולזיכרונות מודחקים, שהציונות, כפריקט של "הבראה" המכוונת לשינוי הזהות יהודית ולהומוגניזציה של העבר, ביקשה לסתום עליהם את הגולל. התנגדותם של מאגנס ועמיתיו לציונות המדינית והטריטוריאלית סללה אפוא את הדרך לתמיכתם בכינוס ספרי קרבנות השואה בירושלים. בה בעת, ובאורח פרדוקסלי, אפשר שבעשותם כן שיהקו לידי ההשקפה שאותה דחו: בשעת התרחשותם של הדברים, ובכפוף לתמורות שהתחוללו באוניברסיטה ומחוצה לה, כינוסם בירושלים של ספרי יהודי אירופה לא היה יכול לשמש אלא את תביעתן של הציונות ההגמונית ושל מדינת ישראל לבעלות בלעדית על העבר וההיסטוריה היהודיים.

הסכמות ומחלוקות

באפריל 1947 נוסד בניו-יורק התאגיד לשיקום התרבות היהודית (JCR), שהקמתו הייתה הצעד החשוב ביותר לקראת טיפול בבעיות הכרוכות בהשבה. התאגיד, חברה בת של ארגון להשבת נכסי היהודים (Jewish Restitution Successor Organization), איגד את נציגיהם של מרבית הארגונים היהודיים בארצות הברית, בכריטניה ובארץ ישראל. עם חברי התאגיד נמנו נציגים מהג'וינט, ועד הנציגים של יהודי בריטניה, הסוכנות היהודית, האוניברסיטה העברית, מועצת בתי הכנסת של אמריקה והקונגרס היהודי העולמי. עד מהרה הצטרפו אליהם גם נציגי יהדות צרפת וגרמניה. בראש התאגיד לשיקום התרבות היהודית עמד סאלו בארון (1895-1989),

47 עפרי אילני, "המטרה: להציל את היהודים מעצמם", הארץ (5.5.2008).

48 שם.

49 כהן, ההר והגבעה.

יהודי-אמריקני ופרופסור להיסטוריה יהודית באוניברסיטת קולומביה; חנה ארנדט (1906-1975) יהודייה-גרמנייה שנמלטתה מגרמניה ב-1933, מונתה ב-1949 לתפקיד המזכירה הביצועית של התאגיד, ולמעשה ניהלה אותו בפועל.

ראוי לציין שבזמן המלחמה היו יהודי ארצות הברית מחויבים בראש ובראשונה לאינטרסים של ארצם. למרות התלאות שידעו באמריקה, הם היו אסירי תודה על ההגנה שהעניקה להם ארצם המאומצת, ובהתנגשות בין אינדיבידואליזם לזהות קבוצתית הייתה ידה של הראשונה על העליונה.⁵⁰ תפיסה זו הרחיקה את יהודי ארצות הברית מהלאומיות הציונית, בעיקר בגרסתה המדינית והטריטוריאלית, והעלתה את קרנם של ארגונים נייטרליים או אנטי-ציוניים. לאחר המלחמה הוסיפו הארגונים היהודיים להיות חלוקים בדעתם באשר לפתרון בעיית היהודים. ראשי ועד יהודי אמריקה דבקו בהשקפתם מזמן המלחמה, שלפיה את הפתרון ליהודי אירופה יש לבקש באירופה עצמה. מנגד, הארגונים הציוניים והפרו-ציוניים, ובראשם הסוכנות היהודית, תמכו בדרישה להקמתו של בית לאומי ליהודים בארץ ישראל.⁵¹ מ-1946 אמנם נהפכה הציונות לכוח הפוליטי החזק ביותר בקרב יהדות ארצות הברית, ואולם תמיכת מרבית הארגונים היהודיים בציונות המדינית כפתרון מידי לבעיית היהודים העקורים לא בהכרח לוותה בהשקפה ציונית כוללת,⁵² ורבים מהארגונים היהודיים הוסיפו לראות בארצות הברית את מרכזה התרבותי והרוחני של היהדות העולמית. בד בבד נהפכה ארצות הברית למקום מושבם של מאות אלפי פליטים יהודים, ואבן שואבת לאינטלקטואלים ואנשי רוח יהודים, שהקימו בה מוסדות יהודיים שנחרבו באירופה בזמן המלחמה.⁵³

ב-9 בספטמבר 1946 התכנסה בירושלים ישיבה מיוחדת של ועדת אוצרות הגולה, בהשתתפות בארון, באותה העת יושב ראש הוועדה האמריקנית ליחסים יהודיים (CJR). מטרת הפגישה, ציין רקטור האוניברסיטה פקטה, הייתה "לטכס עצה בשאלות הכלליות של הצלת אוצרות הגולה".⁵⁴ בארון עצמו זכה באותה עת לתשומת לב ציבורית גדלה והולכת. הוא נולד בגליציה האוסטרית (כיום פולין), בראשית שנות העשרים השלים שלושה תארי דוקטור וב-1926 היגר לארצות הברית. ב-1937 פרסם את עבודתו הנודעת ביותר, על ההיסטוריה של היהודים. בדומה לרבים אחרים, איחר גם בארון להבין את משמעות השואה: הוא גילה דאגה עמוקה למשפחתו שנותרה באירופה, אך עמוק בתוך המלחמה הוסיף להחזיק בהשקפה שהמלחמה לכיבוש אירופה תסכל את מאמצי הנאצים להכחיד את היהודים.⁵⁵ כשהמלחמה באירופה התקרבה לסיומה, החל בארון בסדרה של משאים ומתנים עם מחלקת המדינה של ארצות הברית בנוגע לגורל הרכוש התרבותי

50 ג'ולי נאמן ערד, אמריקה, היהודים ועליית הנאציזם: תגובתם של קרובים-רחוקים, תל-אביב: עם עובד (2000), עמ' 252-942.

51 מנחם קאופמן, לא ציונים באמריקה במאבק על המדינה, ירושלים: הספרייה הציונית (תשמ"ד), עמ' 136-138.

52 שם, עמ' 356.

53 יונתן ד' סרנה, יהדות אמריקה, תרגמה אביבה גורן, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל (2004), עמ' 283.

54 ס"ל, 793/288.

55 Kurtz, *America and the Return of Nazi Contraband*, עמ' 451.

היהודי שנמצא באזור הכיבוש האמריקני. בארון, שבהרצאותיו ובכתביו מתקופת המלחמה הדגיש שהקהילה היהודית באמריקה צריכה להיות נכונה לקבל עליה את מנהיגות העולם היהודי כולו, שכן יהודי אירופה נתונים בסכנה קיומית וליהודי ארץ ישראל אין הכוח לפעול,⁵⁶ סבר עתה כי השבתו של הרכוש לקהילות ששרדו את המלחמה צריכה להתבצע בכפוף לצורכיהן הדתיים והתרבותיים. בארון גם סבר שרכוש שאין לו יורשים צריך להימסר לקהילות יהודיות באירופה, בפלסטינה ובארצות הברית. השקפתו של בארון נגדה את החלטותיהם של מרבית הארגונים היהודיים, כפי שהתקבלו בין השאר בוועידת לונדון שהתכנסה במרץ 1946. בוועידה הוחלט כי ספרים נעדרי בעלים או יורשים, וכן כאלה שלפניהם היו שייכים למוסד שחדל להתקיים, יופקדו בידי הקהילה היהודית או בידי מוסד מקביל; רק בליט ברירה יועברו נכסי התרבות לירושלים.

בארון סיפר לנוכחים כי משימתה הראשונה של הוועדה ליחסים יהודיים הייתה לאסוף חומר על אוצרות תרבות יהודיים שנבזזו על-ידי הנאצים ולמסור את המידע לרשות מוסד יהודי מוסמך, שינקוט צעדים מעשיים להצלתם; "אולם במרוצת הזמן נוכחנו לדעת שאין באה"ב מי שיעשה את הפעולה הזאת ובאו לידי מסקנה שעל הוועדה... מוטלת החובה להתחיל בפעולה של ממש".⁵⁷ תפקידנו הראשון, אמר, הוא למצוא את אוספי הספרים ולברר את מצבם החוקי מבחינת הבעלות. אוספים רבים עתידים לשוב לבעליהם החוקיים, שיופיעו בינתיים, בין פרטיים ובין מוסדות או קהילות שנותרו לפליטה; גישתנו הנוכחית, הטעים, היא שקהילה יהודית המונה יותר מ-5% ממספר חבריה לפני הכיבוש הנאצי תקבל בחזרה את הרכוש התרבותי שנשדד ממנה. גם ספרים השייכים למו"לים יהודים, היושבים כעת בארצות הברית, יוחזרו להם, אמר בארון, והוסיף:

כפי הנראה לי, השאלה העיקרית והחשובה לוועדה האוניברסיטאית בירושלים, היא שאלת החלוקה: מה ייעשה באוספים וכיצד יחולקו לאחר שייגאלו? אנו, באה"ב, עדיין לא ביררנו עניין זה. על כל פנים, מן הראוי לדעת שהרכב הוועדה שלנו באה"ב, המונה שבעים חברים, הוא מאישים שברובם הגדול הם ציונים, שוחרי האוניברסיטה והישוב העברי, וגם בין ראשי הוועדות השונות אין מתנגדים לאוניברסיטה...⁵⁸

דברי בארון לא הניחו את דעתם של עמיתיו הירושלמים; במיוחד התאכזבו מתמיכתה של הוועדה בהשבת הרוב המכריע של נכסי התרבות לידי קהילות יהודיות באירופה. פקטה נעל את הישיבה; אני מקווה, אמר, שנגיע לשיתוף פעולה אמין יותר ולמגע קרוב יותר בין שני הגופים, בירושלים

56 רוברט ליברלס, "השואה וההערכה מחדש של ההיסטוריה היהודית בעת החדשה: שלום ו' בארון והיסטוריונים אחרים", בתוך: דן כממן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים: יד ושם (2005), 69, עמ' 75.

57 ס"ל, 793/288.

58 שם.

ובניו יורק⁵⁹. כל אותה העת, ועוד בטרם התקבלה החלטה רשמית בעניינם, הועברו ספרי אופנבך ממקום למקום: בקיץ 1946 הגיע מספרם של ספרי אופנבך שהוגדרו כחסרי יורשים, או שלא היה אפשר לזהות את מוצאם, לכ-500,000.⁶⁰ הספרים מוינו על פי שפות (ובהן יוונית, איטלקית, לטינית, ספרדית וגרמנית) ונושאים (ספריות יהודיות ממזרח אירופה, אמנות, דת, אנציקלופדיות ומילונים). על-פי עדותו של קולונל פומרנץ, מנהלו הראשון של מחסן אופנבך, ספרים שנשאו את סימני מוצאם נערמו יחד, בהמתנה לתביעות בעלות; ספרים "בלתי מזוהים" הונחו בנפרד, עד שיעלה בידי מומחים למיינם.⁶¹

ביוני 1947 התכנס התאגיד לשיקום התרבות היהודית לישיבתו הראשונה. בארון דיווח לנוכחים כי רבים מספרי היהודים שהחרימו הנאצים נאספו על ידי הממשל הצבאי האמריקני. השבתם של הספרים, אמר, היא חלק ממאמץ נרחב לטיפול בסוגיית ההשבה של כל הרכוש היהודי השדוד. בארון נמנע מלהתייחס לחלוקתם העתידית של הספרים.⁶² בחודשים הבאים התקיימו דיונים והועלו הצעות רבות, ואולם הנהלת התאגיד התקשתה להגיע לכלל החלטות. מוסדות מדעיים בארצות הברית תבעו לקבל לידיהם ספריות של מכוני מחקר יהודיים באירופה; השיבות מיוחדות יוחסו לספרים בידיש.⁶³ לדידם של המוסדות האמריקניים, זו הייתה סוגיה מן המעלה הראשונה: מאות אלפי הפליטים שהגיעו לארצות הברית מאירופה הגדילו את מספרם של דוברי היידיש, שהפכה, אמנם לזמן קצר, ל"מולדתם המיטלטלת" של המהגרים היהודים.⁶⁴ מנגד, ראשי האוניברסיטה העברית, שבין שתי מלחמות העולם סירבו לקיים במוסד לימודי יידיש, למרות בקשותיהם של ציונים מובהקים כאורי צבי גרינברג וברל כצנלסון,⁶⁵ ביקשו עתה לקבל לידיהם גם את הספרים בידיש, השפה שעליה אסרה הציונות מלחמה. בנובמבר 1947 ציין שלום כי "ישנם קשיים בקבלת החלטה על העברת ספרי אופנבך לפלסטין". הוא שב והדגיש את עמדת האוניברסיטה העברית, שלפיה חלק הארי מן הספרים צריכים להימסר לירושלים. יהיה זה מצער, הוסיף, אם יהדות פלסטין תצטרך להיאבק על כך.⁶⁶

59 ש.ם.

60 Robert G. Waite, "Returning the Jewish Cultural Property: The Handling of Books Looted by the Nazis in American Zone of Occupation 1945 to 1952", *Libraries and Culture* 37, 3 (2002) 213.

61 S. J. Pomrenze, "Offenbach Reminiscences and the Restitutions to the Netherlands", in Frederik Hoogewoud et al. (eds.), *The Return of Looted Collections (1946-1996): An Unfinished Chapter*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG (1997) 11.

62 אמתע"י, P3/2058.

63 ש.ם, P3/2060.

64 בנימין הרשב, התרבות האחרת: יידיש והשיח היהודי, ירושלים ותל-אביב: כרמל והמכון לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר (2006), עמ' 190.

65 דן מירון, "חיה הנמשכים של היידיש", בתוך: זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, כרך שני, ישראל: כתר, עמותת למדא ומכון שפינוזה בירושלים (2007), עמ' 305.

66 אמתע"י, P3/2058.

רק בראשית 1949 קבע התאגיד לשיקום התרבות היהודית את העיקרון שייעשה כל מאמץ להשיב את נכסי התרבות לבעליהם או ליורשיהם החוקיים. באותה עת גם הסתיימו הדיונים באשר למעמדו ולסמכויותיו; התאגיד, נאמר במסמך מחלקת המדינה של ארצות הברית, יקבל לידי רכוש תרבותי "בלתי מזוהה" הכולל ספרים ויצירות אמנות שהיו בבעלות יהודית, ארכיונים של קהילות יהודיות וכן חפצי דת וקודש יהודיים. עוד נקבע כי התאגיד ישמש "נאמן העם היהודי, המופקד על חלוקת נכסי הרוח למוסדות ציבוריים ודתיים המנציחים את התרבות והאמנות היהודית".⁶⁷ בינואר נקבעו גם הסדרי החלוקה של נכסי תרבות חסרי בעלים או יורשים: תחילה הוחלט שהספרייה הלאומית בירושלים תהא זכאית לקבל לידיה עותק של כל אחד מהכותרים שלא נמצאו ברשותה, וכי היא תיהנה מעדיפות עליונה (Top Priority) בבחירת ספרים.⁶⁸ ההחלטות עוררו תרעומת קשה, במיוחד בקרב מוסדות יהודיים בארצות הברית, שבבקבותיה שונו הסדרי החלוקה: עתה נקבע כי 40% מהספרים יישלחו לישראל, 40% - לארצות הברית, והשאר - לבריטניה, דרום אפריקה ולמדינות נוספות.⁶⁹

"אין כל צורך שמכתב מפרופ' גרשום שולם יישלח לד"ר חנה ארנדט"

בספטמבר 1949 יצאה חנה ארנדט למסע של שישה חודשים באירופה, בשליחות התאגיד לשיקום התרבות היהודית. זו לא הייתה הפעם הראשונה שבה חצתה ארנדט את האוקיינוס האטלנטי כדי להתחזקת אחר עקבותיהם של ספרים ונכסי תרבות יהודיים שנותרו לפליטה; בשלהי 1945 ובראשית השנה שלאחריה עשתה ארנדט שלושה חודשים בגרמניה. עם ג'ושוע סטאר, באותה עת מנהל הוועדה ליחסים יהודיים, התקינה רשימות של כתבי יד ואוצרות תרבות יקרי ערך שנמצאו בארצות הברית, שהתפרסמו בכתב העת של הוועדה בשנים 1946 ו-1948. לצורך הכנת הרשימות, ראינו ארנדט ועמיתה פליטים יהודים שעבדו בעבר בספריות, בתי ספר ומוזיאונים. הם הגיעו למסקנה כי

"לנוכח היקף ההרס של חיים ורכוש יהודיים על-ידי הנאצים, שיקום מוסדות התרבות היהודיים לא בהכרח פירושו הקמתם מחדש בצורתם המקורית או במקום משכנם הקודם. בכוונת הוועדה, בסיוע רשויות נוספות בעלות רצון טוב, לתכנן צורות חדשות ההולמות יותר את המציאות שנוצרה באירופה בעקבות המלחמה. לבסוף, הוועדה תשתדל לסייע בחלוקתם של אוצרות התרבות היהודיים על פי הצרכים החדשים שהתעוררו עקב מצבה החדש של יהדות העולם".⁷⁰

67 תזכיר מחלקת המדינה, 15.2.1949, מצוטט אצל Kurtz, "Resolving a Dilema", עמ' 640.

68 פרוטוקול ישיבת התאגיד לשיקום התרבות היהודית, 11.1.1949, ס"ל, 793/288.

69 Kurtz, America and the Return of Nazi Contraband, עמ' 160-165.

70 Elisabeth Young-Bruehl, *For Love of the World*, New-Haven: Yale University Press (1982), p.

גם במסעותיה המאוחרים לאירופה הסתייעה ארנדט בספרנים גרמנים, ואולם הפעם נכווה לה אכזבות: הפנייה אל ספרני גרמניה בבקשה שיחפשו בספריותיהם ספרים שהוחרמו מיהודים, לא נשאה פרי,⁷¹ וכפי שציינה ארנדט במכתבה לשלום מראשית פברואר 1950, היה לה הרושם שרבים מהאנשים שעמם נפגשה בגרמניה ניסו להערים עליה, וכי איש מהם לא פעל מתוך רצון טוב; "הדה-נאציפיקציה לא הפכה את האנשים העומדים בראש משרדי הממשלה לאמינים יותר", טענה.⁷²

בעת מסעה השני לגרמניה ארנדט הייתה המזכירה הביצועית של התאגיד לשיקום התרבות היהודית. מברלין עזכנה את בארון ואת סנטור בעניין הקשיים הניצבים בדרכה: חוק 59 של צבא הכיבוש האמריקני, שנחקק בנובמבר 1947 וחייב אזרחים גרמנים לדווח על רכוש תרבותי מוחרם הנמצא ברשותם, חל רק על נכסים שערכם יותר מ-100 מארק; עובדה זו, ציינה, הופכת את החוק לאות מתה. זאת ועוד, מרבית הספרנים הוותיקים בגרמניה הוחלפו לאחר 1933, והדבר מקשה מאוד את איתורם של ספרים ואוצרות תרבות.⁷³ עם שובה לניו-יורק הכינה ארנדט תזכיר מקיף על פעולותיה באירופה, ובהודשים הבאים הרבתה להתכתב עם ראשי הוועדה הירושלמית להצלת אוצרות הגולה. אף שכל המכתבים יסודם בתפקיד שמילאה ארנדט, לחלקם – ובעיקר לחליפת המכתבים בינה לבין גרשם שלום – אופי רשמי למחצה. למעשה, פרשת איסופם וחלוקתם של נכסי התרבות היהודיים באירופה מספקת לנו הזדמנות לעקוב אחר נתיביה של ידידות ארוכת שנים בין ארנדט לשלום, למן קרבת הרוח של ראשית שנת השלושים, דרך הבקיעים שנבעו בעקבות הופעת הנאציזם, ועד לקרע שהוליד ספרה הנודע של ארנדט על משפט אייכמן; להתחקות אחר קווי הדמיון, למפות את רגעי הקרבה, לסמן יסודות של הסכמה והבנה, ובה בעת לאתר את סממניהם המוקדמים של מחלוקות ופולמוסים, עשור בטרם לבש הקרע בין השניים את צורתו הגלויה והבלתי ניתנת לאיחוי. כפי שציין סטיבן אשהיים, המחלוקות בין ארנדט לשלום היו קשורות לסוג מסוים של קרבת דם: שניהם ביטאו את המרד ביהדות הגרמנית הבורגנית, ושניהם יצרו מודלים חדשים של יחסים בין מסורת לפעולה פוליטית.⁷⁴ ועוד חיוני להדגיש כי מה שעמד על הכף חרג מתחומה של ידידות: השאלות בנוגע לחלוקת הספרים הטריומו, ובה בעת אצרו בתוכן, את יסודותיו הטעונים של הפולמוס שהתעורר בעקבות ספרה של ארנדט על משפט אייכמן.

ההיכרות הראשונה בין ארנדט לשלום נעשתה בברלין ב-1932. לאחר שעזבה את גרמניה ב-1933 ניהלה ארנדט את המשרד של "עליית הנוער" בפרזו וביקרה פעמים אחדות בפלסטין, "וכאן בארץ ישראל התקרבונו זה אל זה".⁷⁵ השקפותיה הפוליטיות של ארנדט היו מנוגדות לאלה

71 ס"ל, 793/288.

72 שם.

73 שם.

74 Steven Aschheim (ed.), Hannah Arendt in Jerusalem, Berkeley: University of California Press

p. 191, (2001).

75 גרשם שלום, ולטר בנימין, סיפורה של ידידות, תל-אביב: עם עובד (1987), עמ' 208.

של הציונות ההגמונית: בסדרת מאמרים שראו אור בשנות הארבעים יצאה כנגד העמדה הפוליטית שאומצה על-ידי התנועה הציונית, שלפיה מטרתה המרכזית והסופית של הציונות היא הקמת מדינה יהודית עצמאית בפלסטינה. ארנדט דחתה נחרצות את רעיון הקמתה של מדינה יהודית, והזהירה שהדבר יביא לנישולם של הפלסטינים ולסיכון קיומה של הקהילה היהודית. לחלופין תמכה בהסכם שיבטיח מולדת יהודית בתוך מסגרת של מדינה דו-לאומית.⁷⁶ מאוחר יותר טענה ארנדט – שבהתנגדותה לתכנית החלוקה האשימה את המנהיגות הציונית בכניעה לאינטרסים קולוניאליים ואימפריאליים – כי היינו הך אם גירוש הפלסטינים במלחמת 1948 היה תולדת החלטה של המוסדות הציוניים או תוצר ספונטני של המלחמה, שכן הקמתה של מדינה יהודית הפכה את נישולם של הפלסטינים מבטיחם לבלתי נמנע; לולא הגירוש, טענה, לא היה אפשר להבטיח הגירה המונית של יהודים לישראל. עם זאת, השקפותיה של ארנדט היו כרוכות בדאגה עמוקה שהפגינה כלפי הציונות, ולמרות ביקורתה הנוקבת היא נותרה נאמנה לחזונו של אחד העם ולציונות מבית מדרשה של אגודת "ברית שלום": אף שמעולם לא שקלה ברצינות להגר לארץ ישראל, ולא הייתה חברה בתנועת הנוער הציונית, הרי במשך עשרים שנה לאחר עזיבתה את גרמניה עבדה כמעט אך ורק למען ארגונים יהודיים וציוניים.⁷⁷ אפילו ב-1967, לאחר הוויכוחים המרים שעורר הספר על משפט אייכמן – שאותם תיארה כ"מלחמה ביני לבין היהודים" – כתבה לחברתה מרי מקארתי כי "כל קטסטרופה מוחשית בישראל תשפיע עליי עמוקות יותר מכל דבר אחר".⁷⁸ לדידה של ארנדט, חשדנית בנוגע לכל צורה של התארגנות אידאולוגית קולקטיבית, ציונות הייתה הפעילות הרלוונטית והאפקטיבית היחידה, בתנאי שתספק גישה פוליטית חדשה – כזאת שתאתגר את השיח האירופי הקולוניאלי ותבחן את המציאות מנקודת ראותו של הקרבן. היא שבה והזהירה מפני סכנות הלאומנות השוביניסטית לערבים וליהודים כאחד, והתייחסה לחזונו של אחד העם, "שראה בארץ ישראל את המרכז התרבותי היהודי אשר יאציל את השראתו על ההתפתחות הרוחנית של כל היהודים היושבים בארצות אחרות, אך לא יהיה זקוק להומוגניות אתנית ולריבונות לאומית".⁷⁹

התפתחותו האינטלקטואלית של גרשם שלום נבטה בעולם היהודי הייחודי של ברלין הווימארית – ההתכחשות לניסיונות ההיטמעות של הוריו והמפגש עם אינטלקטואלים יהודים ממזרח אירופה, היינו את תשוקתו להמיר את הזהות השבורה של יהודי גרמני בוהות שלמה של ציוני.⁸⁰ שלום,

Amnon Raz-Krakotzkin, "Bionationalism and Jewish Identity: Hanna Arendt and the Question of Palestine", in: Aschheim (ed.), *Hanna Arendt in Jerusalem*, 165-180. עמ' 165-180.

Richard Bernstein, "Hannah Arendt's Zionism?", in: Aschheim (ed.), *Hannah Arendt in Jerusalem*, 194-204. עמ' 194-204.

Aschheim (ed.), *Hannah Arendt in Jerusalem*, עמ' 3.

Hannah Arendt, "The Jew as Pariah: A Hidden Tradition", in: Ron H. Feldman (ed.), *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*, New York: Grove Press ([1944] 1978), pp. 55-67.

בראשית 1917 כתב ארתור שלום מכתב לבנו כדי להודיעו שהוא מגרשו מן הבית עקב פעילותו הציונית: "גמרתני אומר שלא אוסיף לדאוג לך, ולכן אני מודיע לך כדלקמן: עד אחד במרס עליך לעזוב את דירתני, ולא תוכל להציג

שחיוו הם תערובת של ספקנות ודחף להתבדלות - הוא דחה את אורח החיים היהודי-גרמני הבורגני אף שהרקע והחינוך שלו עצמו היו מייצגיו של רקע זה, ודחה את היהדות האורתודוקסית ואת המסורת של הלמדנות היהודית, על אף מעורבותו העמוקה במקורות המסורת היהודית ואף שהקדיש את חייו ללמדנות היהודית⁸¹ - הגיע לירושלים ב־1923, והתיידד בעיקר עם יהודים דוברי גרמנית; זו הייתה עילית אינטלקטואלית, שלא דווקא זכתה להערכה מיוחדת מצד היישוב היהודי. זמן קצר לאחר הגעתו, הציע לו ברגמן, באותה עת מנהל הספרייה הלאומית, משרה של ספרן יודאיקה בספרייה.⁸² ב־1926, והוא בן 29 בלבד, מונה שלום למנהל אנף מדעי היהדות בספרייה הלאומית. הוא קיבל משרה של מרצה במכון למדעי היהדות - אחד משני המכונים שהיו הבסיס לאוניברסיטה העברית - ואף נשא, באוקטובר 1925, את אחת מהרצאות הפתיחה שלו.⁸³

בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה העשרים היה שלום אחד התומכים המובהקים באופציה הדו־לאומית. לדידו, דו־לאומיות הייתה מסגרת המכוונת לדו־קולוניזציה של הקיום היהודי בארץ, המתנגדת להישענותה של ציונות על "הצהרת בלפור" ועל האימפריאליזם הבריטי, ואשר מחייבת שינוי של ממש בתודעה העצמית ובתפיסת ההיסטוריה היהודית הקיימת. ואולם עליית הנאציזם והשואה הביאו לשינוי בהשקפותיו: בשלהי שנות השלושים פרש ממעורבות פוליטית ולא השתתף בארגון "איחוד", ממשיכה של אגודת "ברית שלום". בהדרגה אימץ את ההשקפה הציונית הדומיננטית, שאותה דחה בעבר, וכן את העקרונות של מדינה יהודית ומקלט. שלום וארנדט היו קרובים בהשקפותיהם על יהדות ועל ההיסטוריה היהודית, ואף על פי כן הם הגיעו למסקנות נבדלות: ארנדט ביקרה את הציונות על שאימצה את הדימוי ההיסטורי של המנצחים וטענה שעליה להבריח את ההיסטוריה נגד כיוון הזיפים בשם המסורת של המדוכאים, ואילו שלום ביכר את החזון הלאומי על פני האוניברסליזם; שלא כמו שלום, שהבין את הנאציזם בתוך ההקשר של האנטישמיות הגרמנית והזיות ההתבוללות של יהודי גרמניה, השקיעה ארנדט מאמצים עצומים בניסיון להבין את טיבו הייחודי והחד־פעמי של הרוע הנאצי ומקורותיו; שלא כמו שלום, ארנדט סירבה להסיק מהשואה את זכות היתר של היהודים על הסבל ההיסטורי, ובספרה על מקורות הטוטליטריות התעקשה למקם את הקמתה של מדינה יהודית בתוך הקשר של עשיית עוול:

בה את רגלך בלא קבלת רשות ממני. כדי שלא תישאר בחוסר כל, אעביר לך באחד במרס סכום של 100 מרק. אל לך לצפות לסיוע נוסף ממני, מצוטט אצל איטה שדלצקי (עורכת), גרשם שלום ואמו: מכתבים 1917-1946, ירושלים ותל־אביב: שוקן (1998), עמ' 11.

81 David N. Myers, *Re-Inventing the Jewish Past: European Jewish Intellectuals and the Zionist* (Return to History, New York: Oxford University Press (1995

82 בזיכרונותיו כתב שלום: "הוא [ברגמן] אמר: חשבתי על הדבר. אתה בדיוק האיש הדרוש לנו. אתה יודע הכל על ספרים עבריים ויודע היכן לחפש ומה למצוא. אתה בעל משמעת ותדע לכלכל עתותיך, ואתה בקי בעניינים יהודיים בכלל", גרשם שלום, מברלין לירושלים: זכרונות נעורים, תל־אביב: עם עובד (1982), עמ' 198.

83 יוסף דן, "גרשם שלום ולימודי הקבלה באוניברסיטה העברית", בתוך: חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התבססות וצמיחה, ירושלים: מאגנס (תשס"ה) 200.

לאחר המלחמה [מלחמת העולם השנייה] הסתבר שהשאלה היהודית, שנחשבה לבעיה שאין לה פתרון, אמנם באה על פתרונה – באמצעות טריטוריה שנשלטה באופן קולוניאלי ואחר כך נכבשה – אולם דבר זה לא פתר את בעיותיהם של המיעוטים ולא את בעיותיהם של חסרי האזרחות. להפך, למעשה כמו כל שאר המאורעות במאה שלנו, פתרון השאלה היהודית אף הוליד קטגוריה חדשה של פליטים, הערבים, ועל ידי כך הגדיל את מספר חסרי האזרחות והזכויות ב־700,000 עד 800,000 נפש.⁸⁴

שלום, לעומתה, כינה את הקמתה של ישראל "התולדה החיובית הראשונה של השואה".⁸⁵ השואה, אמר, אמנם "כרתה את הענף שעליו ישבנו. מלאי הכוחות הגדול ביותר, הצאצאים הרוחניים, התקווה לנוער נלהב אשר יתמסר לתפקידים אלה בכוח השפעת האידיאה של תמונה יהודית כוללת חדשה וכתיבת היסטוריה יהודית חדשה – נספו באושוויץ ובשאר המקומות"; ואולם בה בעת סילקה השואה אחת ולתמיד את האופציה הליברלית, והותירה את הלאומיות הציונית כאופציה היחידה הבאה בחשבון.⁸⁶ ובאשר לארנדט, ביוני 1939 שיבחה שלום את כתב היד של ספרה על רחל פרנהגן,⁸⁷ וב־1941 תיארה אותה "אישה נפלאה וציונית יוצאת דופן".⁸⁸ ואולם באוקטובר 1944 הופיע מאמר של ארנדט, "Zionism Reconsidered", שבו שטחה את גרסתה להתפתחות התנועה הציונית, לשקיעתה ולבגידתה בפוטנציאל המהפכני שלה על ידי הציונים עצמם. שלום ציפה שביקורתה של ארנדט תיעשה "מבפנים", ותחת זאת גילה שטיעוניה נכתבו מנקודת הראות של המוסר האוניברסלי; המאמר, כתב לה, נסמך "לא על קרקע ציונית, כי אם על קרקע אנטי-ציונית קיצונית".⁸⁹ כבר אז עלו אל פני השטח שאלות של סולידריות וגבולות הנאמנות, שהיו עתידות להחריף בשנים הבאות.

בשלהי אוקטובר 1949 שב שלום משליחות נוספת, שלישית במספר, לגרמניה. הוא היה מוטרד: "לפני כמה ימים שבתי מאירופה לישראל", כתב לבארון, "ועלי להעלות שני עניינים מצערים הנוגעים לתאגיד לשיקום התרבות היהודית. בשעתו הוחלט כי האוניברסיטה תקבל עדיפות בבחירת הספרים הנדירים הנמצאים בוויסבדן. לא הגיעה לידי כל ידיעה רשמית על שינוי בהחלטה זו, אבל שמעתי שהוועדה המייעצת של התאגיד ביקשה שהספרים הנדירים יישלחו לניו-

84 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt Brace Jovanovich ([1951] 1973), p. 290.

85 גרשם שלום, "חכמת ישראל – בימים ההם ובזמן הזה", בתוך: גרשם שלום, עור דבר, פרקי מורשת ותחייה (ב), כינס וערך אברהם שפירא, תל-אביב: עם עובד (1984 [1984], עמ' 140. יצוין שזוהו תרגום של הרצאה שנשא שלום במכון ליאו בק בלונדון בשנת 1949.

86 שם.

87 מכתב שלום לולטר בנימין, 30.6.1939, בתוך: ולטר בנימין וגרשם שלום, חליפת מכתבים, בעריכת גרשם שלום, תרגם הראל קין, תל-אביב: רסלינג (1980 [2008]), עמ' 280.

88 מצוטט אצל Aschheim, *Hannah Arendt in Jerusalem*, עמ' 3.

89 שם, עמ' 9.

יורק".⁹⁰ באותו יום כתב גם להיי סלפטר (Salpeter), בא כוחה של האוניברסיטה העברית בוועד המנהל של התאגיד: "ברור לי שישנם אנשים המנסים לשלול את זכויותיה של האוניברסיטה העברית, ונראה שחיוני להשגיח בקפידה על מעשיהם".⁹¹ המחלוקת בנוגע לספרים הנדירים שנשמרו במחסן וויסבדן, שעם סגירתו של מחסן אופנבך באפריל 1949 היה לנקודת האיסוף המרכזית של ספרים בשטח הכיבוש האמריקני, החלה שלושה שבועות קודם לכן: ב-11 באוקטובר דיווחה ארנדט לשלום כי בניגוד לבקשתו, חלק מהספרים עתידיים להישלח לארצות הברית. היא הציעה לו לבחון בקפידה אילו מן הספרים נחוצים לספריית האוניברסיטה; "לכשיהיה לנו המידע הזה", הוסיפה, "אני בטוחה שנוכל להגיע לידי הסכם בעניין".⁹² ככל הנראה השתהו ראשי האוניברסיטה בתשובתם, וכעבור שבועיים קצרה רוחה של ארנדט: "האם עליי להזכיר לך את מכתבי... שעליו לא קיבלתי עדיין תשובה?", שאלה את ק"ד וורמן, מנהל הספרייה הלאומית; "אני אעריך זאת אם תודיע לי בהקדם האפשרי אילו ספרים אינם נמצאים באוניברסיטה העברית ונחוצים לך".⁹³ באותו יום גם כתבה לשלום: "אין כל שינוי לרעה בזכויות של האוניברסיטה העברית, אבל כפי שכתבתי לך... חשנו כאן כי רק חלק קטן מהספרים הנדירים עדיין לא נמצא ברשות האוניברסיטה העברית".⁹⁴

זכור, עקרונות הפעולה של התאגיד לשיקום התרבות היהודית מראשית 1949 קבעו כי האוניברסיטה העברית תינהג מעדיפות בקבלת ספרים וכתבי-יד שנותרו מחורבן יהדות אירופה. ואולם להחלטה נלוו שני סייגים: זכות הבכורה הוענקה לספרייה הלאומית, ובתנאי שאוצרות הרוח יישמרו ברשותה ולא יימסרו לספריות ישראליות אחרות, ציבוריות או אקדמיות. כן נקבע שהקדימה תחול רק על ספרים שאינם נמצאים בידי הספרייה הלאומית; עותקים נוספים היו עתידיים להישלח לקהילות, ספריות ומכוני מחקר בארצות הברית ובאירופה. הדבר היה תקף במיוחד באשר לספרים וכתבי-יד בידיש.⁹⁵ "אני תוהה אם כל כתבי היד בידיש נחוצים לך עצמך או לישראל בכלל", כתבה ארנדט לשלום בספטמבר. "הייתי מעריכה זאת לו היית מציין תמיד אם אתה זקוק להם לספרייתך שלך או לספריות של מוסדות אחרים".⁹⁶ בספטמבר 1949 תמכה ארנדט בהחלטת התאגיד, שלפיה על המוסדות המקבלים לציין על גבי כל אחד מהספרים את מוצאם. בקרוב, כתבה, תקבל כ-50,000 מדבקות: "אנו מודעים לכך שדרישה זו מערימה קושי נוסף, אבל כולנו חשים שציון הבחנה זו הוא משהו שאנו חבים לזכרם של מי שהיו בעבר בעלי הספרים ולסקרנותם של הדורות הבאים".⁹⁷

90 ס"ל, 793/288.

91 ש.ם.

92 ש.ם.

93 ש.ם.

94 ש.ם.

95 פרוטוקול ישיבת הוועד המנהל של JCR, פברואר 1949, ש.ם.

96 ש.ם.

97 ש.ם.

זמן מה קודם לכן, במרץ 1949, ניעזרה פעם נוספת סוגיית השבתם של אוצרות תרבות שהיו בבעלותם של יהודים. החלטות התאגיד קבעו כי ייעשה כל מאמץ להשיב ספרים לבעליהם או ליורשיהם, ועתה, עם התקדמות המיון וחלוקה, ביקשו ראשי התאגיד להחיש את המאמצים לאיתורם של הבעלים. גם הפעם היה על ארנדט לדחוק בעמיתיה מירושלים. באמצע מרץ כתבה לוורמן: "כידוע לך, אנו עדיין מחזיקים ברשותנו מספר מסוים של ספרים בבעלות פרטית, כדי לאפשר לבעלים או ליורשיהם לתבוע אותם. יש בידינו כ-800 שמות, מרביתם של יהודים-גרמנים, וכ-200 שמות של יהודים מהארצות הבלטיות".⁹⁸ ארנדט הוסיפה כי בכונת התאגיד לפרסם רשימה מלאה של השמות בכמה עיתונים, כדי לנסות ולאתר את הבעלים, ושבוועים אחר כך ציינה שהמועד האחרון לתביעות יהיה ה-30 ביוני אותה שנה, "ופירוש הדבר שאנו ממהרים".⁹⁹ בשבועות הבאים תכפו חילופי הדברים בעניין. לבסוף נענתה ארנדט להצעת עמיתיה הירושלמים, והעבירה לידיהם עותקים של רשימת השמות; הרשימות נשלחו לספרייה הלאומית בירושלים, לספריית שער ציון בתל-אביב ולספריות העירוניות בפתח-תקווה, נתניה, נהריה, ראשון לציון וחיפה.

בראשית נובמבר 1949 החליטה הנהלת התאגיד למסור את אוסף הספרים ממחסן ברסלאו לשווייץ. ההחלטה, כתב שונמי לארנדט ממקום שבתו בוויסבדן, באה לנו בהפתעה גמורה: "התבוננות ברשימה או בנושאים הכלולים באוסף, תשכנע כל אחד שהאוסף הזה אינו נחוץ ליהודי שווייץ.... בהודמנות זו, ברצוני להפנות את תשומת לבך לכך שהאוניברסיטה העברית מייצגת לא רק את הספריות שלה, אלא כמעט את כל הספריות בישראל".¹⁰⁰ שונמי צירף למכתב נספח, ובו פירט את תחומי הספרים מאוסף ברסלאו הנחוצים לישראל: ספרים יהודיים, על יהדות, ספרי תלמוד וכדומה, וכן כל החומרים הלא-יהודיים, גם בגרמנית, לטינית ויוונית, ובכללם פילוסופיה, תיאולוגיה וגיאוגרפיה. ב-6 בנובמבר דיווח שונמי לשלום כי "אם הרושם אינו מטעה, נכשל רעיון-נפל זה טרם שיצא לאוויר העולם".¹⁰¹ למחרת היום כתב שלום לארנדט, כדי לשכנעה בנחיצותם של כתבי-עת בידיש מאוסף וויסבדן לירושלים. אנחנו מודעים לעובדה שספריות יהודיות רבות מעוניינות לקבל לידיהן כתבי-עת בידיש, ציין, ולכן ביקשנו אותם לספרייתנו בלבד, ולא לשום ספרייה אחרת בארץ. כעבור יומיים התקין שלום רשימה חדשה של ספרים נדירים וכתבי-עת מאוסף וויסבדן הדרושים לספריית האוניברסיטה. ארנדט לא הסתירה את מורת רוחה: "לרוע המזל", השיבה לו, "לא הבחנת במכתב בין כתבי-עת הנחוצים לספרייה הלאומית לבין כאלה הנחוצים למוסדות אחרים בישראל. הדבר חשוב במיוחד בנוגע ליודאיקה גרמנית, שכן כידוע לך, הוועד המנהל של התאגיד לשיקום התרבות היהודית החליט באורח סופי על הקמת ספריית זיכרון יהודית-גרמנית בניו-יורק...".¹⁰²

98 ש.ש.

99 ש.ש.

100 ש.ש.

101 ש.ש.

102 ש.ש.

ההחלטה להעביר כתבי־יד וחומרים ארכיוניים מגרמניה לספריית הזיכרון במכון היהודי לדתות בניו־יורק, שארנדט הזכירה בחטף, הייתה לצנינים בעיניו של שלום. בסוף מרץ 1950 שבה ארנדט מחופשה של כמה שבועות בגרמניה, ומניו־יורק דיווחה לשלום על כמה עניינים דחופים. "Shalom, Shalom!", בירכה אותו באחרית מכתבה. שלום היה ידידותי פחות, כשהשיב לה ב־6 באפריל. לראשונה מאז החלו להתכתב אימץ טון רשמי, בפנותו אליה בכינוי "ד"ר ארנדט", ובחזרתו את מכתבו בתואר "פרופ' ג. שלום":

סוכם שכל הספרים ירוכזו בידי התאגיד לשיקום התרבות היהודית, אבל מעולם קודם לכן לא עלתה ההצעה שהאוניברסיטה העברית תוותר על הקדימה שלה בנוגע לחומרים שיש מהם עותק אחד בלבד... אני מצטער לומר שמעולם לא נשאלתי על העניין הזה, ואני מייחס חשיבות עליונה לכך שעמדת האוניברסיטה העברית תהיה ברורה לכל הנוגעים בדבר. העברתם של ארכיונים לאמריקה אינה רק עניינם של מוסדות אמריקניים, ואנו מצפים שלא תתקבל כל החלטה בלי להתייעץ אתנו. אני מצליח להבין מדוע החומרים הללו אינם מועברים לישראל...¹⁰³

באותו היום מיהר שלום לכתוב גם לרב איסאק אדוארד קייב (Kiev), ספרן במכון היהודי לדתות בניו־יורק, והציע לו להגיע ל"הסכמה ידידותית" בנוגע לחלוקת הספרים בין ירושלים למכון¹⁰⁴. שבוע מאוחר יותר ניסתה ארנדט להפיס את דעתו של שלום, בעודה מתרעמת על מה שנראה בעיניה כשגיאות ואי־הבנות:

קיבלתי את מכתבך מ־6 באפריל. כל הנחותיך באשר לחומר ארכיוני שגויות. עד כה לא התקבלה כל החלטה, ולכן כעת, כמו גם לפני כמה חודשים, לא היה כל מקום שמכתב מפרופ' גרשם שלום ייכתב לד"ר חנה ארנדט... לא ידוע לי על דוגמה אחת למקרה שלא התייעצו עם האוניברסיטה העברית, או שלאוניברסיטה העברית לא הייתה עמדת מפתח בנוגע להחלטות על ההקצאה. אין להניח שהדבר ישתנה גם בעתיד.¹⁰⁵

חמישה ימים לאחר מכן הפצירה בו שוב: "למען השם, אל תדאג בנוגע לארכיונים".¹⁰⁶ גם שלום ניאות להתפייס. בסוף החודש כתב לארנדט כי הוא שמח מאוד שהששותיו בנוגע לחומרים

103 ש.ם.

104 ש.ם.

105 ש.ם.

106 ש.ם.

ארכיוניים נסמכו על אי-הבנות, והוסיף, בהתייחסו לארכיון העיר במברג (Bamberg) בדרום גרמניה, שהועבר על-ידי האגודה ההיסטורית במינכן ל"יד ושם": "כפי שידוע לך, יד ושם הוא ולד שנולד מת (stillborn child) ... תמיד פקפקנו מאוד בנוגע לכל העסק הזה, והתנגדנו לחלומות האקסטרווגנטיים של הוגיו. הדבר היחיד שנעשה הוא נזק, כמו למשל במקרה הזה...".¹⁰⁷ מפעל "אוצרות הגולה" קשור גם למאמצייה של האוניברסיטה העברית לבסס את מעמדה כמרכז של עולם המדע היהודי וכמוסד המרכזי בעולם לחקר השואה: כפי שציין בועז כהן, בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה נאבקה האוניברסיטה במוסדות מחקר באירופה ובארצות הברית, וכן במוסדות ישראליים כגון יד ושם, שאיימו ליטול את ההגמוניה מידיה.¹⁰⁸

בפברואר 1950 דיווח שונמי לארנדט כי החלה מלאכת פריקת הספרים מאוסף אופנבך, שהגיעו לישראל ביוני 1949, ותיאר את הצעדים הנעשים לקראת הקמתה של ועדה מייעצת, שתהא אמונה על חלוקת הספרים למוסדות ולישיבות.¹⁰⁹ ימים ספורים קודם לכן הזהיר שלום את ארנדט, שהייתה באותה עת בגרמניה, מפני מנהיגי הקהילה היהודית בברלין, ה"מורכבים בעיקר מצבועים ומכרישים של שוק שחור. ככל שיהיה לך פחות מגע אתם, כן ייטב".¹¹⁰ ארנדט נטתה להסכים לדעתו: רבים ממכתביה, וכן בדו"חות שכתבה בעקבות מסעותיה לאירופה בשליחות התאגיד לשיקום התרבות היהודית, ניכרות חשדנותה והסתייגותיה מתביעותיהן של הקהילות היהודיות. כך, למשל, בדין וחשבון מ־12 באפריל 1950, כתבה כי רבים מנכסי הרוח שהקהילות היהודיות בגרמניה תובעות לעצמן לא היו שייכים להן כלל, כי אם התגלו באקראי בקרבת מקום, וכי לעתים קרובות הקהילות מורכבות מחצי תריסר אנשים שאינם מתעניינים בספרים, ומהנהגה המתעניינת בהם עוד פחות.¹¹¹ מכל מקום, בסוף אפריל 1950 כתב וורמן לארנדט שכל הארגונים מאוסף אופנבך נפתחו. "כל הספרים מונחים כעת במחסנים, בחדרי האחסון הזמניים של הספרייה".¹¹² ארנדט מיהרה להשיב: "ברכות לרגל פריקת הספרים מאופנבך. אני גם שמחה מאוד לשמוע שהפצתם תחל בעתיד הקרוב. משרדנו יהיה מעוניין לקבל, לכשתתחילו בכך, רשימה של המוסדות המקבלים בישראל ואת מספר הספרים שקיבלו לידיהם".¹¹³

ביסודו של דבר תמכה ארנדט בעמיתיה מירושלים וגילתה אהדה לתביעותיהם; לעתים הסתייגה או הייתה אמביוולנטית. אף שלא הטילה ספק בזכותה של הספרייה לקבל לידיה חלק ניכר מאוצרות התרבות, הביאה ארנדט בחשבון גם את צורכי הקהילות בארצות הברית, ובמידה פחותה בהרבה גם את האינטרסים של שרידי הקהילות היהודיות באירופה. בעשותה כן, עוררה עליה לעתים את רוגזם של חברי ועדת אוצרות הגולה. ייתכן שאהדתה של ארנדט לעמיתיה

Marie Luise Knott (ed.), *Hannah Arendt Gershom Scholem; Der Briefwechsel*, Berlin: 107
Judischer Verlag (2010), p. 272

108 בעז כהן, "קשיי הלידה של חקר השואה בישראל", יד ושם: קובץ מחקרים לג (תשס"ה) 165.

109 ס"ל, 793/288.

110 שם.

111 Luise Knott (ed.), *Der Briefwechsels*, עמ' 532.

112 ס"ל, 793/288.

113 שם.

מירושלים הייתה קשורה להשקפותיה הביקורתיות, לתמיכתה בהגשמת חזונו של אחד העם ולתמיכתה בהקמתה של מדינה דו־לאומית; ייתכן שבדומה להם איחרה גם היא להבין שבאותה העת שירת כינוסם של הספרים בירושלים דווקא את העמדה הציונית שאותה דחתה בתוקף.

סוף דבר

עד 1952 הוציא התאגיד לשיקום התרבות היהודית 439,263 פריטים מגרמניה. 191,423 מהם הגיעו לירושלים, 169,013 לארצות הברית ולקנדה והשאר נשלחו למדינות אחרות.¹¹ בשלושת העשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה הובאו לירושלים כחצי מיליון ספרים שנשדדו על-ידי הנאצים.¹¹⁵ לנוכח הקשיים שניצבו בדרכן של האוניברסיטה העברית והספרייה הלאומית, זו הייתה הצלחה מרשימה. ואולם מנקודת ראות היסטורית, העברתם של הספרים לירושלים, ובעיקר העדיפות שהוענקה לספרייה הלאומית, אינן מובנות מאליהן. שורשיהן, כפי שהראה אלעזר ברקן, נטועים בהולדתו, לאחר מלחמת העולם השנייה, של מושג חדש של השבה, ופיצויים המשולמים לקבוצה על יסוד ההכרה באשמה קולקטיבית וקבלת אחריות למעשה העוול.¹¹⁶ הצלחתה של האוניברסיטה העברית נזקפת גם להפיכתה של הציונות, בתום מלחמת העולם השנייה, לגורם החזק והמשפיע ביותר בעולם היהודי. חשיבות מכרעת שמורה גם להקמתה של מדינת ישראל; היא העניקה תוקף חדש לטיעוניהם של ראשי האוניברסיטה העברית, בהתבסס על המשפט הבין־לאומי, ואפשרה למדינות המנצחות, בעיקר ארצות הברית, להסיר מעליהן את משא אחזקתם של נכסי התרבות היהודיים.

במהלך שנות התשעים של המאה הקודמת חבר העניין הציבורי המתחדש בשואה לתחושתם של רבים מהניצולים כי לא זכו לפיצוי מלא על אבדן רכושם, ואלה סיפקו את הרקע להתעוררות מחודשת של תביעות. חמישים שנה לאחר המלחמה, שבו ארגונים יהודיים, מחלקת המדינה האמריקנית וממשלות אירופה לעסוק בסוגיית הרכוש שנגזל.¹¹⁷ אירופה, שבעשורים שלאחר המלחמה לקתה ב"אמנזיה קיבוצית",¹¹⁸ נדרשת מחדש לעברה, בעודה מכוננת את הזיקה בין זיכרון קולקטיבי להשבת רכוש; כפי שציין דן דינר, המודעות הגדלה והולכת לשואה, הניכרת באירופה מאז 1989, קשורה בהנחה אנתרופולוגית בסיסית – זיקת הגומלין בין ההחזרה של זכויות קניין פרטי לבין העלאתם של זיכרונות עבר, או להפך: החזרת רכוש בעקבות זיכרון

11 שידורסקי, גווילים נשרפים ואומיות פורחות, עמ' 233.

115 שם, עמ' 288.

116 Elazar Barkan, *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustice*, Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press (2001), p. xxiiif.

117 רונלד צוויג, "שילומים, השבת רכוש ופיצויים אישיים", בתוך: זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, כרך רביעי, ישראל: כתר, עמותת למדא ומכון שפינווה בירושלים (2007) 76.

118 טוני ג'ארט, אחרי המלחמה: תולדות אירופה מאז 1945, תרגם גרשון גירון, ישראל: כנרת, זמורה-ביתן, דביר ומאננס (2005 [2009]), עמ' 941.

שעלה מחדש.¹¹⁹ בה בעת מועלות בשנים האחרונות טענות בנוגע לחלקם של מוסדות ממשלה, ספריות ומוזיאונים ישראליים באחזקה שלא כדין של רכוש קרבנות שואה.¹²⁰ סוגיית הזיקה בין מדינת ישראל לעבר היהודי רלוונטית גם היום: בבית משפט ישראלי נידונה בימים אלה שאלת הבעלות על עיזובנו של פרנץ קפקא. בקשת הספרייה הלאומית לקבל חזקה על העיזוב נסמכת על הטענה שקפקא שייך לעם היהודי, טענה המושתתת על ההנחה שמדינת ישראל מייצגת את העם היהודי. ואולם הנחה זו מתעלמת מן ההבדל בין יהודים ציונים ליהודים לא ציונים, שבעבורם מדינת ישראל אינה אתר של חזרה בלתי נמנעת או יעד סופי. כפי שציינה ג'ודית באטלר, אם תקבל טענת ייצוגיות זו, תוכל הספרייה הלאומית לתבוע כל כתב יד, יצירת אמנות או חפצי קדושה שמקורם באירופה לפני השואה; אבל לא לישראל כמדינה, ולא לשום מוסד ממלכתי או ציבורי בתחומה, שמורה זכות מעין זו.¹²¹ פרשת שרידי ציורי הקיר של ברוננו שולץ (1892-1942), סופר וצייר יהודי-פולני, שהתגלו בשנת 2001, שופכת אף היא אור על היחסים המורכבים בין מדינת ישראל לתרבות יהודית באירופה. גילוי ציורי הקיר עורר התרגשות רבה בפולין ובקרב מעריצי שולץ בעולם, ואולם ב-29 במאי 2001, שעה שבפולין דנו באפשרות להקים מוזיאון לזכר שולץ בעיירה שבה התגלו הציורים, הודיע "יד ושם" כי מרבית הציורים נמצאים בידינו. הבאת שרידי הציורים לישראל הסעירה את דעת הקהל הבין-לאומית: הניו-יורק טיימס דיווח על הפרשה בעמודו הראשון, ובמוסף הספרות של העיתון התפרסמה עצומה של כשלושים חוקרי שואה, שגיבנו את השיטות של "יד ושם". בעצומה נגדית, שהתפרסמה במאי 2002 – בחתימתם של הסופרים אברהם ב. יהושע ואהרן אפלפלד – נטען כי הסיוע שהגישו ראשי דרוהוביץ, העיירה שבה נולד וחי שולץ, לאנשי "יד ושם", נבע מהכרה בכך שהמוסד הירושלמי ישמר את זיכרונם של יהודי דרוהוביץ, טוב יותר מאנשי הכפר עצמם.¹²² פרשת ציורי שולץ חשפה את התהום הפעורה בין שתי השקפות יריבות: הראשונה תבקש לטעון כי מדינת ישראל היא הירשת של ציורי שולץ, מעצם היות הציירות נציגתו הבלעדית של העם היהודי ואתר התחדשותה של התרבות היהודית. השנייה תצביע על האופן שבו ניכסה לעצמה המדינה את השואה והלאימה אותה לצרכיה הפוליטיים והאידאולוגיים,¹²³ על שעבודו של זיכרון השואה לפרטיקולריות לאומית ולאטנוצנטריות,¹²⁴ ועל

119 דן דינר, "זיכרון, רכוש ופיצוי: מלחמת העולם השנייה, השואה וגיבוש ערכים קאנוניים באירופה המודרנית", בתוך: גלעד מרגלית ויפעת וייס (עורכים), זיכרון ושכחה: גרמניה והשואה, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד (2005), 429.

120 עמירם ברקת, "מוזיאונים יידרשו להשיב פרטי יודאיקה של נספים", הארץ (7002.4.31).

121 Judith Butler, "Who Owns Kafka?", *London Review of Books* 33, 5 (March 2011) 3.

122 עמירם ברקת, "יד ושם הביא את ציורי ברוננו שולץ – אבל מסרב להציגם", הארץ (6.4.2005). לדבריו, חודשים ספורים לאחר מכן נודע כי ממשלת ישראל עשויה להודות בהברחת הציורים, בתמורה להסמכת ממשלת אוקראינה להותיר את יצירות האמנות ביד ושם.

123 בועז עברון, "השואה – סכנה לעם: מיסוד השואה באושיות המדינה", בתוך: בועז עברון, אתונה וארץ עז, בנימינה: נהר (1980 [2010]), 82-104; משה צוקרמן, "אילולא היתה מתרחשת ההשמדה הגדולה... על היהודים ואירופה" מאת מקס הורקהיימר, תיאוריה וביקורת 3 (1993) 85.

124 יהודה אלקנה, "בזכות השכחה", הארץ (2.3.1988).

סירובן המתמשך של הציונות ומדינת ישראל להכיר בכך שתרבות יהודית יכולה להתקיים גם מחוץ לגבולותיה הטריטוריאליים של ארץ ישראל. בתוך כך הפרשה מגלה עד כמה בלתי מספקת ההגדרה שקבע ארגון התרבות, החינוך והמדע של האו"ם (אונסק"ו), ולפיה ארץ המוצא של נכסי רוח היא "הארץ שלתרבותה היה האובייקט קשור".¹²⁵ השאלה בנוגע לזהות שהאובייקטים מייצגים היא עצמה תוצר של תהליכי איסוף ומיון. על פי רוב, אובייקטים אינם מייצגים מטבעם אף אחד, ולכל אחד מן הצדדים שהשתתפו בפולמוס על ציורי הקיר של שולץ, כמו גם בדיונים ובמחלוקות שליוו את חלוקתם של נכסי התרבות היהודיים לאחר השואה, הייתה תשובה ברורה, גם אם לעתים מנוגדת, לשאלה זו.